

ותיקין- הסמכת גאולה לתפילה כתשובה לקהלת / איתן שטיינברג

ב"ה זוכים אנו לקיים בישיבתנו מדי יום ביומו, מניין של 'ותיקין' – תפילת שחרית עם הנץ החמה. אני אישית זוכה להשתתף במניין זה על אף שקשה להסביר מה בדיוק דוחף אותי החוצה מהמיטה בשעה כ"כ מוקדמת, כנגד כוח המשיכה הטבעי 'להרוויח' עוד כמה שעות שינה טובות. החוויה האישית שלי מההשכמה המוקדמת – מלבד היתרונות הברורים של התפתחות כוח ההתגברות, ה"אתכפיא", ותוספת זמן הלימוד – היא חוויה מדהימה. ישנו משהו מיוחד באור הבראשיתי של החמה בזריחתה ובשקט הקסום בשעה זו של היום, שדוחף אותי ומחיייה אותי במשך שאר היממה. השכמה זו לוקחת אותי למחוזות חדשים שטרם הכרתי בעבודת ה' שלי. אינני מתיימר להסביר את מכלול התופעה הזו, אך אנסה להציג במאמר הבא פן מסוים שהתפילה עם הנץ האירה לי.

"ה' בְּקֶרַת תִּשְׁמַע קוֹלִי בְּקֶרַת אֲעֲרֹף לֵךְ וְאַצְפֵּה"

(תהילים ה', ד')

הסמכת גאולה לתפילה

הגמרא במסכת ברכות¹ דנה על זמנה של תפילת השחר. תחילה, קביעתם של התנאים במשנה היא: "תפילת השחר – עד חצות", אך הגמרא מקשה על קביעה זו מתוך הברייתא, לפיה: "מצוותה עם הנץ החמה". הגמרא מיישבת את הקושיה בכך שתפילת השחר עם הנץ החמה הוא מנהג הותיקין, כלומר הזריזים במצוות שהיו עושים זאת לפני משורת הדין. אולם מלשון הברייתא נראה שמלכתחילה יש להתפלל את תפילת השחר עם הנץ החמה, שהרי כתוב: "מצוותה עם הנץ החמה". כך גם נראה מדברי הרמב"ם והשו"ע בפסיקתם²: "תפילת השחר מצוותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה וזמנה עד סוף שעה רביעית...".

¹ בבלי ברכות כו, א

² רמב"ם, הלכות תפילה פרק ג, הלכה א'; שו"ע או"ח, סימן פט, א.

הדבר המעניין הוא הסיבה שמובאת לכך בברייתא, "כדי שיסמיך גאולה לתפילה". דבר זה תמוה ביותר, לכאורה אין שום קשר בין זמן התפילה לבין הסמכת גאולה לתפילה, לזו האחרונה די בכך שהיא תהיה סמוכה לקריאת שמע וברכותיה.³ ניתן כמובן לתרץ ולומר שבימים עברו רוב בני האדם היו קמים קודם זריחת החמה והיו מתפללים כמה שיותר מוקדם על מנת שיוכלו לעבוד במשך כל שעות החמה. בהתאם לכך הדבר המתבקש ביותר היה לסיים את קריאת שמע עוד לפני הזריחה. הברייתא באה לומר שאם כך – אין להפריד בין קריאת שמע לתפילה אלא יש לאומרם בסמיכות, ובשל כך הצורך להתפלל בהנץ הוא בכדי לאפשר את הסמיכות בשעה המוקדמת ביותר.

ברצוני להביא אפשרות יותר מהותית ופחות פרקטית-הלכתית. אם ננסה להיכנס לתודעתם המציאותית של תקופות עברו, לפני המצאת החשמל ואמצעי התאורה והחימום השונים, נוכל אולי להבין את משמעותה של זריחת החמה. לא לחינם הלילה והחושך מייצגים בתרבויות האנושיות (עד היום) רוע, פחד וחולשה. בזמנים ההם כמעט והיה בלתי אפשרי לתפקד בלילה, תחת האפלה התמידית. לכן בתודעה של אז, כאשר זורחת החמה ישנה מעין גאולה. בימינו, יוכל להבין זאת היטב מי שיזדמן לו ללון בשטח בלילה קר ואפל ללא חשמל – איזו שמחה והקלה יחוש כאשר היום יעלה. כנראה שלא סתם בימי קדם עמים רבים עבדו את השמש, שהרי היא כוח עצום וגואל – בדיוק מה שמצופה מאל. בהבנה הזו ניתן להבין גם מדוע התפילה עם הזריחה היא הסמכת גאולה לתפילה, שהרי זריחת החמה היא הגאולה. כך ניתן גם לראות במדרש "שכל טוב" על פרשת בוא, שמתייחס לאופי הגואל של זמן זריחת החמה:

"ויהי באשמורת הבקר. סוף משמרה שלישית של לילה והתחלת הבקר, דהיינו עם האיר המזרח, את מוצא שתפילתן של צדיקים נשמעת בבקר, שהרי אברהם יצחק ויעקב משה ושמואל בכולן נאמר וישכם בבקר, וכן אמר דוד על כל בוקרות הנביאים וחסדי דורות העתידין לעמוד אחריו ה' בקר תשמע קולי בקר אערך לך ואצפה (תהלים ה', ד'), ועל בוקרו של עולם נאמר חדשים לבקרים רבה אמונתך (איכה ג', כ"ג), ועל בוקרן של עליונים נאמר ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני א-להים (איוב ל"ח, ז'),

³ בהבנה שברכות קריאת שמע מקבילות לגאולה – דבר שגם אותו יש לברר, אך אין זה המקום.

ותיקין – הסמכת גאולה לתפילה

קִיּוֹן תְּשׁוּבָה

ואין הקב"ה עתיד להפרע מן הרשעים בגיהנם אלא לבקרים, שנא' לבקרים אצמית כל רשעי ארץ (תהלים ק"א, ח'), ואף ירושלים לעתיד לבא כל בקר ובקר מוציא דינה לאור, שנאמר 'ה' צדיק בקרבה לא יעשה עולה בבקר משפטו יתן לאור'."

(שכל טוב, שמות י"ד)

אם כן, ישנו צורך לברר מהי סיבת ההסמכה של הגאולה שבזריחת החמה לתפילה. ניתן להסביר שהסיבה לכך היא הסכנה הגדולה שבייחוס הגאולה לשמש. כמו שכבר הזכרתי, השמש היוותה במהלך הדורות מקור מאוד בולט לעבודה זרה, בשל התכונות שלה. לכן ישנו צורך לנתק את השמש מן הדימוי של ה"גואלת", ולהסמיך את הגאולה שלה למחשבה הא-לוהית.⁴ בכך השמש הופכת לכלי בתהליך הגאולה ולא למחוללת אותה. ברצוני להוסיף רובד נוסף להסבר זה, ע"י הבנה יסודית מהי משמעות עבודה זרה, גאולה ותפילה.

התסכול של קהלת ושל ווטרוס

בספר קהלת מובא תסכולו של הכותב מהמעגליות האכזרית של העולם. "דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת".⁵ בעצם לשום דבר אין משמעות אמיתית. הכול זמני ובטל. "כל הנחלים הולכים אל הים והים איננו מלא".⁶ כל מאמץ הוא מיותר, וממילא הכול יישאר אותו הדבר, מה שמוביל למסקנה ש"מה יותר לחכם מן הכסיל". העולם שקהלת מציג הוא עולם קשה, עולם בו האדם נותר חסר אונים אל מול מחזוריות הטבע ששבה וחוזרת על עצמה ולא מתקדמת לשום מקום. "וזרח השמש ובא השמש, ואל מקומו שואף-זורח הוא שם". העולם שואף כל הזמן להתקדם ולהתפתח, אבל למרבה התסכול המקום אליו הוא שואף הוא בעצם גם התחלה מחדש – סוג של "restart" אוטומטי שקורה שוב ושוב. לא סתם הדימוי הבולט ביותר בספר קהלת הוא לפעילות השמש. בעצם השמש מייצגת את העולם המעגלי – עולם בו אין שום סיכוי לגאולה.

⁴ הרב יואל בן-נון מסביר את סיפור יציאת מצרים כמלחמה דתית בין א-לוהי ישראל לבין אלוהי מצרים - רע אל השמש ("רעה נגד פניכם"). קריעת ים סוף מתרחשת עם זריחת החמה - בדיוק בזמן שבו אמורה להיות התגברות האל המצרי, וכך בעצם ישנו ניצחון של ה"אל" הישראלי.

⁵ קהלת א', ד'
⁶ שם פס' ז'

הכול חוזר על עצמו ומגיע לאותה הנקודה, ולכן בעצם אין שום משמעות למאמצי האדם.

את אותו תסכול מביע רוג'ר ווטס בצורה יותר קיומית בשירו "Time". בשיר זה, שיש אומרים שנכתב בהשראת קהלת, כותב ווטס:

And you run, and you run	ואתה רץ ואתה רץ
to catch up with the sun	כדי להשיג את השמש
but it sinking.	אבל היא שוקעת,
And racing around	וממשיכה בסיבוב
to come up behind you	כדי לבוא מאחוריך שוב.
again.	השמש לא השתנתה, באופן
The sun is the same in a	יחסי,
relative way,	אבל אתה זקן יותר.
but you're older.	קצר נשימה יותר,
Shorter of breath,	וביום אחד קרוב יותר אל
and one day closer to	המוות
death.	

מילות השיר אכן מביעות את הקושי האנושי הבסיסי ביותר. העמידה מול הטבע האימתני והבלתי משתנה, וחוסר האונים מולו. כל חיינו אנו רודפים אחרי משהו. מנסים למצוא משמעות ולו הקטנה ביותר בשביל להצדיק את קיומנו. אבל מבט אחד על השמש העולה ויורדת בכל יום תמיד, מראה לנו שבעצם אין לכך כל משמעות. מה שהיה הוא שיהיה, ושום דבר לא יעזור.

הפיתרון והמלכוד של העבודה הזרה

העבודה הזרה של כוחות הטבע מצאה לכך פיתרון בכך שבטבע עצמו יש משמעות אלוהית. בעצם עולם העבודה הזרה הוא עולם שמסתפק במציאות הטבעית הקיימת, ואין בו שום רצון או שאיפה להתחדשות. הקיום עצמו הוא "אלוהי", ולא צריך משהו מעבר לזה. בעבודה הזרה, הגאולה שבזריחת השמש בכל יום מחדש היא היא המשמעות שבבריאה. היא מה שמחיייה ונותן לאדם כוח להתקיים. הבעיה בפיתרון זה, שהטבע הוא מוגבל, ולכן לא יכול להיות שהוא התשובה לכל השאלות. כך גם מבין אברהם ע"פ המדרש הידוע:

"...לאחר כך יצא וראה השמש ועבדו כל היום, וכשבא לילה ראה את הירח ואת הכוכבים ועבדן כל הלילה. זרח השמש ועמד במקומם. אמר: זה מנהגו שלעולם, אבל יש אלוה אעבוד אותו. נכנס לבית עבודה זרה

ותיקין – הסמכת גאולה לתפילה

קִיּוּן תְּשׁוּבָה

שלנמרוד וראה אלהי כסף וזהב, עצים ואבנים, שברם וכנסם כאחד והצית בהן את האש, ויצא שמעו לפני נמרוד. שלח והביאו, ואמר לו: למה עשיתה כן, הלא תדע שאני הוא האדון כל הארץ, ושמש וירח ברצוני הן באין וברצוני הן יוצאין. אמר לו אברהם: אם כן, דרכה שלחמה זורחת מן המזרח ושוקעת במערב, למחר אמור לה שתצא מן המערב ותשקע במזרח. מיד נתבייש נמרוד.

(ע"פ קטעי מדרשים – גניזה, בראשית מ"ב)⁷

השמש לא נמצאת כל הזמן בשמיים, ובשביל להמשיך את הקיום המעגלי היא חייבת לשקוע לזמן מסוים – מה שמוכיח את מוגבלותה. קשה מאוד להמשיך ולייצר משמעות בעולם שמתרסק שוב ושוב, ואיננו מתחדש. בעולם כזה, בו האדם מבין שהקיום הוא מוגבל וחסר – התסכול וחסר המשמעות רק מתעצמים.

הסמכת גאולה לתפילה כתשובה האמיתית

אם כן איפה אפשר למצוא פיתרון? רבים מהמפרשים של ספר קהלת מתייחסים לביטוי "תחת השמש" החוזר שוב ושוב בספר, כביטוי שמוכיח את העובדה שספר קהלת מדבר רק על צד מסוים של המציאות – זה שנמצא תחת השמש. אך לעומת זאת ישנה גם מציאות אחרת, זו אשר מעל השמש. ההבנה הזו מאפשרת לנו להתמודד עם הקשיים שבספר קהלת שנותנים לו אופי מעט אלילי, ושאוּלֵי הם שגרמו לחז"ל להתלבטות הקשה – האם להכניסו לקנון התנ"כי. כך אפשר לייחס את האמירה של ספר קהלת כאמירה שמתייחסת רק לעולם אשר תחת השמש – עולם הטבע, אך ישנו גם עולם מעל השמש, וזהו העולם הא-לוהי. וכך כותב ה"שפת אמת":

"הכלל הוא כמו שכתוב אין כל חדש תחת השמש כמו כן להיפוך כל מה שלמעלה מהשמש. חוץ לטבע. יש תמיד התחדשות כי חיות ה' שיש בכל דבר הוא תמיד חדש כמ"ש מחדש בכל יום כו'. ופי' תמיד בכל רגע. ולפי מה שאדם מדבק כל דבר בכח הפנימיות ואינו נדבק בטבע וגשמיות כמו כן יש אצלו תמיד התחדשות... ועי"ז מי שמדבק המעשה

⁷ מופיע גם בבראשית רבה, פרשה ל"ח ובתנא דבי אליהו, פרק ו'

בהשורש יש לו התחדשות תמיד ומשבח תמיד להשי"ת כאלו ברגע זו
נברא מחדש ע"ש"

(שפת אמת, פרשת חיי שרה)

בעזרת ההבנה הזו, שמעבר למעגל הקיומי ישנו עולם אחר, עולם א-לוהי שבו יש אפשרות של התהוות והתחדשות, ניתן לגאול את העולם הטבעי וכך למצוא משמעות מחייה בעולם. ההכרה הזאת בעולם שמעל השמש מתגלה במלוא עוזה והדרה בעת הסמכת הגאולה לתפילה. בדיוק ברגע בו עולה השמש, בו הטבע הקיים נגאל מחדש, מגיעה התפילה. התפילה, שכל תכליתה היא יצירת הקשר עם אותו עולם שמעל השמש, העמידה מול האינסוף, שוברת את המעגל החסום והסופי של הטבע, ומקשרת אותו לעולם שבחוץ. כך חודרת התכלית המתהווה והמתחדשת אל תוך העולם הטבעי החסום, וכך הופכת הגאולה לגאולה אמיתית, שלמה.⁸ הגאולה היא א-לוהית ובשל כך היא לא חוזרת אל אותו המקום, אלא מתקדמת ע"פ התכנית הא-לוהית. כך, כשהשמש תעלה שוב מחר היא לא תהיה אותה שמש, משום שזוהי שמש שהקב"ה בכבודו ובעצמו העלה.

ע"י התפילה עם הנץ החמה ניתן להגיע אל ההכרה בכך שהגאולה היומיומית איננה מכוח האנרציה אלא מתהווה מפרי מחשבתו של הקב"ה, ובכך היא צובעת כל פרט ופרט בעולם במשמעות מחייה. עכשיו לא רק לגאולה שבזריחה יש משמעות, אלא אף לשקיעה ולחושך, שהרי גם הם חלק מהמהלך הא-לוהי, וגם להם יש משמעות.

⁸ רעיון דומה מביא ה"שפת אמת" לגבי אמירת הלל:

"...והטעם שע"י השירה יש ההתחדשות כי הנס הוא פתיחת השורש שלמעלה מן הטבע ושם יש תמיד התחדשות דאין כל חדש תחת השמש ולמעלה מן השמש יש. ומי שאומר שירה על הנס הוא הוראה שיש לו שייכות ודביקות אל הנס ולכן נמצא בו ההתחדשות."

(שפת אמת, בראשית, לחנוכה)

ותיקין – הסמכת גאולה לתפילה

גאולה אמיתית

ההכרה הזו יכולה לשנות לנו גם את כל התפיסה על מהות הגאולה. כפי שאני רואה את הדברים, ברעיון הגאולה כפי שהוא נתפס בעיני ציבורים רבים בימינו ישנם שני עיוותים מרכזיים:

א. התפיסה לפיה הגאולה היא דבר מיסטי – א-לוהי, שכביכול מנותק מן המציאות. קריעת ים סוף, בית מקדש שיפול מן השמים, או אפילו יום בהיר בו נתעורר ונראה שנעלמו כמה כפרים מסוימים מהנוף.⁹

ב. התפיסה לפיה הגאולה היא אך ורק בידינו. רק צריך לעשות כך וכך והכול ייפתר. הפיתרון נמצא כבר כאן מעבר לפינה, ונותר רק לבצע.

התפיסה הראשונה דומה יותר לגישה הנוצרית, המפרידה בין העולם הזה לעולם שמעל השמש, ובכך – או שמצפה לגאולה בלתי אמצעית מאותו גורם חיצוני¹⁰, או שמתייאשת לגמרי מן האפשרות של גאולה בעולם הזה.

התפיסה השנייה, לעומת זאת, דומה יותר לתפיסה האלילית שאותה הזכרנו, תפיסה שאיננה מכירה אפשרות של תפילה. בעולם ללא תפילה הגאולה איננה פתוחה למקום של חידוש בלתי צפוי, ולכן היא חסומה ועתידה להתרסק שוב ושוב. התפילה היא שפותחת אותנו אל המקום הנעלם, הנסתר, בו אין לנו שום נגיעה. היא מכניסה אל תוך המציאות שלנו את הלא נודע, את הפליאה אל מול האינסוף היודע כל. היא הופכת את הציפיות לתקוות.¹¹ כך, כשהתפילה צמודה אל הגאולה הארצית והטבעית של זריחת החמה, נוצרת סימביוזה בין מושגי הגאולה – היא בו בזמן א-לוהית וטבעית.

דוגמא לביטוי כזה של גאולה ניתן לראות בזמן גלות בבל, כאשר אף אחד לא יכול היה לצפות את הכרזת כורש, ואפשר היה להתייחס אליה כאל נס גמור

⁹ הכוונה היא לא בהכרח לדבר מיסטי, אלא כל דבר מנותק מן המציאות הנוכחית.

¹⁰ בדומה למשל על אותו אדם שטבע בים ולא הסתפק בהצלחות הגשמיות שהקב"ה שלח לו.

¹¹ ההבדל בין ציפיות לתקוות הוא שהציפיות – כמאמר הפתגם הידוע: "כגודל הציפיות-גודל האכזבות". לעומת זאת תקוות לעולם אינן נוחלות אכזבה משום שהן מכירות במוגבלות העולם הזה.

שלולא התערבותו של הקב"ה זה לא היה קורה. מצד שני, עדיין ניתן להסביר אותה טוב מאוד בכלים שכליים. דוגמא נוספת – אף אחד לא צפה שבמלחמת ששת הימים יהיה ניצחון כל כך מוחץ, אך אם בוחנים את מהלך העניינים לפרטי פרטים – ניתן למצוא סיבות מאוד הגיוניות לניצחון. הגאולה מגיעה ממקום נעלם ובלתי צפוי, אך היא איננה מנותקת מן המציאות, היא איננה פנטזיה דמיונית.

שנזכה לגאולה אמיתית מתוך הכרה בהתחדשות ובגאולה היומיומית שאנו זוכים לה ממקור הווייתו של הקב"ה ה"מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית".

“קרב יום אשר הוא לא יום ולא לילה
 רם הודע כי לך יום אף לך לילה
 שומרים הפקד לעירך כל היום וכל הלילה
 תאיר כאור יום חשכת לילה”¹²

¹² ינאי (פייטן ארץ ישראלי מהמאה ה-6), 'ויהי בחצי הלילה'